

ІНДІЙСЬКО-КИТАЙСЬКІ ВІДНОСИНИ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ БЕЗПЕКИ

Дана стаття розкриває особливості індійсько-китайських відносин як фактор формування системи регіональної безпеки. Автор досліджує детермінуючий вплив територіальних спорів, різниці в баченні стратегічного розвитку регіону та ядерного суперництва на безпекове співробітництво Індії та Китаю. Висувається ідея необхідності остаточного вирішення спірних питань для будівництва стратегічного партнерства в інтересах миру і стабільності азіатського регіону.

Ключові слова: індійсько-китайські відносини, регіональна система безпеки, територіальні суперечки, Панча Шила, конфлікт інтересів, ядерна асиметрія, стратегічне партнерство.

Эта статья раскрывает особенности индийско-китайских отношений как фактор формирования системы региональной безопасности. Автор исследует детерминированное влияние территориальных споров, разницы в видении стратегического развития региона и ядерного соперничества до сотрудничества в области безопасности Индии и Китая. Выдвигается идея необходимости окончательного решения спорных вопросов для строительства стратегического партнерства в интересах мира и стабильности азиатского региона.

Ключевые слова: индийско-китайские отношения, региональная система безопасности, территориальные споры, Панча Шила, конфликт интересов, ядерная асимметрия, стратегическое партнерство.

This article reveals peculiarities of Sino-Indian relations as a factor of forming the regional security system. Author explore the determining impact of territorial disputes, difference in views on strategic development of the region and nuclear rivalry on security cooperation of India and China. The idea of necessity of final settlement of arguable issues for the building of strategic partnership in the interest of peace and stability of Asian region is offered.

Key words: Sino-Indian relations, regional security system, territorial disputes, Panchsheel, conflict of interests, nuclear asymmetry, strategic partnership.

XXI століття належить Індії та Китаю – азіатським гігантам. Цей факт підтверджує важливість взаємодії між Індією і Китаєм, яка впливає на весь світ. Актуальність теми випливає з того факту, що обидві країни є найбільшими державами у світі і відіграють важливу роль у регіональній і глобальній безпеці. Мета статті – комплексний аналіз особливостей індійсько-китайських відносин як основного фактора формування системи регіональної безпеки.

У забезпеченні стабільності та безпеки в регіоні зацікавлені як Індія, так і Китай. Тому це питання досліджується науковцями обох держав. Серед зарубіжних досліджень ґрунтовнішою відрізняються роботи С. Астарії [1], С. Ваджаї [2], Дж. Бокурата [3], Ч. Брахми [4], С. Чолії [5], Е. Чанлетт-Евері та Б. Вогна [6], Д. Шамбо [7], Дж. Гарвера [8], Дж. Ху Лін [9], Дж. Юань [10], Дж. Мохана Маліка [11], Н. Таріка [12], А. Пракаша [13], С. Раджа Мохана [14] і Д. Скотта [15]. Варто згадати таких українських науковців, як М. Гримську [16], А. Кобзаренко [17],

Є. Марцун [18, 19], В. Таран [20], Т. Шаумян [21], чий праці розкривають безпековий вимір індійсько-китайських відносин.

Як Китай, так і Індія швидко розвиваються і вже є вагомими державами в міжнародній політиці. Індійсько-китайські відносини є багатогранними і, значним чином, охоплюють співпрацю в сфері міжнародної безпеки, політичного і економічного співробітництва. Розвиток Китаю та Індії є взаємодоповнюючим, адже обидві країни мають потребу в мирній обстановці в регіоні та у світі в цілому. Тому зміцнення довіри між двома потужними азіатськими державами веде до встановлення миру і процвітання в даному регіоні.

Проте, слід зазначити, що Азія є однією з потенційно найбільш нестійких регіонів. Це пояснюється історичним суперництвом, відсутністю загального сприйняття загроз, почуттям взаємної підозри, і низкою внутрішніх економічних, етнічних і релігійних конфліктів. Індія і Китай – природні

конкуренти на регіональну гегемонію, і обидві – держави з глобальними амбіціями. Перешкодою «глобальним амбіціям» азійських держав є їх внутрішня нестабільність і наявність взаємних претензій. У Китаю – це проблемні питання Тайваню і Тибету, а в Індії – проблема Кашміру і відносини з Пакистаном.

Більше 50 років Індія та Китай сперечаються про територіальну приналежність штату Аруначал-Прадеш. У 1959 році Китай придушив виступ тибетських буддистів і тисячі біженців перейшли індійсько-китайський кордон, оселившись на території Індії. Делі допоміг Далай-ламі сформувати уряд у вигнанні. Питання Тибету та території штату Аксай Чин на південному сході Кашміру є, фактично, єдиною проблемою, що може спровокувати повномасштабний конфлікт між Індією та Китаєм [22].

Довгий час індійсько-китайські відносини визначалися спогадами про прикордонну війну 1962 року. Лише після візиту колишнього міністра Індії Раджива Ганді до КНР у 1988 році, вперше за 34 роки, намітилось деяке потепління у відносинах між державами. Було підписано спільне комюніке про необхідність відновлення дружніх відносин на основі Панча Шила [23]. Все ж таки, відносини країн носили характер глобального суперництва через ряд причин. Найболючішою з них була і залишається проблема невизначеності 4500 км кордону між Індією і Пакистаном. Це питання було тимчасово вирішено в червні 2003 році, під час державного візиту прем'єр-міністра Індії Атал Біхарі Ваджаї в Китай. Ця подія стала однією з найважливіших за декілька останніх десятиліть, так як ознаменувала індійсько-китайське зближення і на короткий час перервала політичні наслідки ядерних випробувань 1998 року. Прем'єр-міністри Ваджаї і Вень Цзябао підписали «Декларацію про принципи відносин і всебічне співробітництво між КНР і Індією» та дев'ять протоколів про двостороннє співробітництво [24]. Ці документи мали стратегічне значення, адже були першими офіційними документами за багато років індійсько-китайських відносин. Вони уточнювали механізм переговорів та закріпили суттєву нормалізацію індійсько-китайських відносин. Країни зобов'язалися працювати разом з метою встановлення і підтримання регіонального миру і стабільності. Під час зустрічі була підписана Угода про фактичну лінію контролю, яка зобов'язала обмінюватися високопоставленими емісарами для вирішення конфлікту та Меморандум про розширення прикордонної торгівлі. Відбулось непряме визнання Китаєм Сіккіму частиною Індії, а індійський уряд недвозначно визнав Тибетський автономний район частиною території КНР і підтвердив неприпустимість антикитайської діяльності тибетців на території Індії [25]. Проте повне врегулювання даного питання не має успіху і на даний момент.

Актуальні регіональні і міжнародні питання посідали чільне місце під час діалогу на рівні заступників міністрів Індії і Китаю в січні 2005 року. Цього ж року під час візиту Вень Цзябао до Індії та його переговорів із Манмоханом Сінгхом, відносини Індії та Китаю були охарактеризовані як

«стратегічне партнерство». Індійсько-китайська взаємодія виразилась в спільних військових навчаннях і дипломатичних обмінах. КНР також, в якості першої поступки, визнала Сіккім частиною Індії (це королівство було анексоване Індією в 1975 році, але КНР продовжували вважати його незалежною державою) [26].

Варто згадати, що Китай є найвагомим фактором у безпековій політиці Індії через те, що вона фактично є оточеною китайськими силами. Китайський вплив присутній у Південній Азії, Індійському океані, Малаккській протоці і на Тибеті. Тому Індія змушена співпрацювати з США, В'єтнамом, Індонезією та іншими країнами. Активне співробітництво Індії із Сполученими Штатами спонукало Китай до підтримки співпраці з Пакистаном. Індія стурбована такою активністю Китаю в регіоні. Занепокоєння викликає і співробітництво Китаю з М'янмою, особливо потенційна можливість створення китайських військово-морських баз у Бенгальській затоці, що є природною сферою впливу Індії [27].

В Азії вони одні серед найбільш впливових держав, які мають ряд спільних і розбіжних інтересів у Південній і Південно-Східній Азії, Центральній і Західній Азії. Незважаючи на те, що економічні і торговельні проблеми в них схожі, стратегічне бачення регіону в Індії та Китаю відрізняється.

«Китай є сильною державою і має глибокі зв'язки з країнами Південно-Східної Азії, а саме з АСЕАН – політичною і економічною організацією країн, утвореною в 1967 році. З 1997 року функціонує модель співпраці в регіональних рамках – АСЕАН+3, за допомогою якої встановлюються і збалансовуються відносини з КНР, Японією і Південною Кореєю. Також існують такі ініціативи, як АСЕАН+4 (АСЕАН+3+Індія) та АСЕАН+3+3 (АСЕАН+3+Індія, Нова Зеландія, Австралія). Регіональний форум АСЕАН (АРФ), створений у 1994 році з метою долучити КНР до процесів регіональної безпеки, є неофіційною організацією, що складається з 25 членів, у тому числі АСЕАН, КНР, ЄС, Індія, Японія, Пакистан, Росія і США. Основні цілі АРФ полягають у залученні сил цих країн до вирішення питань безпеки в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. 2005 році почав функціонувати новий форум – Східно-азійський Саміт, який дає більше можливостей для розвитку і зміцнення співпраці в галузі безпеки у регіоні. Все ж таки, взаємодія АСЕАН із Китаєм є найважливішими відносинами в рамках даних ініціатив. Відносини АСЕАН-Індія не можуть вважатися більш важливими, так як Індія, на відміну від Китаю, є менш інтегрованою в рамки даної організації, а китайські громади грають більшу роль в країнах АСЕАН, ніж індійські. Проте, Індія має значний потенціал у розширенні співпраці з країнами Південно-Східної Азії. Вона провадить активну енергетичну торгівлю з М'янмою, на противагу КНР має комерційні відносини із Малайзією та Сінгапуром, а Таїланд активно просуває інтереси Індії в даному регіоні [28]. Тому, в перспективі відносини Індії та АСЕАН, а також спільне співробітництво Індії та Китаю з цією організацією набуватимуть більшого значення.

Відносини КНР та Індії в Центральній Азії обумовлені забезпеченням енергетичної безпеки, та протікають в рамках ПІОС. КНР, поряд із Росією і країнами Центральної Азії, є членом даної організації, а Індія є спостерігачем. Західна Азія є об'єктом пильної уваги обох держав, так як Індія і Китай залежать від імпорту нафти з Перської затоки через Індійський океан. Безпека постачання енергії визначається угодами Індії з країнами Перської затоки та Китаю з Іраном [29].

Південна Азія є природною сферою впливу Індії, проте присутність Китаю в даному регіоні і в Індійському океані останнім часом збільшується. Китай є спостерігачем у СААРК, де Індія відіграє провідну роль. Взаємну стурбованість викликають зв'язки Індії з США і КНР з Пакистаном. Тісні відносини США з Пакистаном являють собою перешкоду для розширення впливу Китаю в регіоні Південної Азії [30].

Очевидно, що індійсько-китайські відносини на азійському просторі характеризуються боротьбою і суперництвом за вплив у регіоні. Зважаючи на суперечки навколо Кашміру та Тибету, між державами не існує повної довіри і глибокого зв'язку, проте, все більшого значення та активізації набуває індійсько-китайське співробітництво з формування системи політичної, економічної та енергетичної безпеки та підтримці миру в регіоні.

На азійську регіональну ситуацію і на загальний стан режиму нерозповсюдження ядерної зброї впливає ядерне протистояння Індії і Пакистану. В «першому ядерному столітті», яке характеризувалось глобальними дискусіями щодо зброї масового знищення, Азія займала маргінальне місце. В «другому ядерному столітті» Азія є головним театром політики зброї масового знищення, і може перетворитися на стрижень нового глобального ядерного балансу [31].

Ядерна гонка озброєнь суттєво впливає на індійсько-китайські відносини і зовнішню політику країн. У 1964 році Китай провів свої перші ядерні випробування. Це китайське ядерне випробування дозволило КНР стати останньою законною ядерною державою у відповідності з Договором про нерозповсюдження 1968 року.

Після цих подій, ядерні амбіції Індії не повинні були стати несподіванкою, адже країна зіткнулась не лише з «територіальним», але і з «ядерним» ворогом. Перед проведенням свого першого ядерного випробування в 1974 році, ядерна політика Індії була спрямована на подолання загрози з боку Китаю [32]. Індійські ядерні випробування були проявом національного самовизначення Індії, і мали на меті позбавлення від статусу країни «другого сорту» у світових справах. Випробування були спробою виправити військово-технічний дисбаланс.

Протягом 1970-х і 1990-х років китайсько-індійські відносини продовжували погіршуватися. В цей період питання про Тибет і територіальні суперечки залишалися джерелом напруженості між країнами. Тому деякі аналітики зробили висновок, що тільки власна ядерна зброя зможе стримувати ядерну зброю агресора. На їх думку, Індія без ядерної зброї зазнала б принизливої поразки, як в 1962 році.

У травні 1998 року Індія провела серію підземних ядерних випробувань, вбачаючи їх причину в загрозі Індії з боку Китаю, та в його допомозі Пакистану щодо програм створення ядерної зброї. Індійський міністр оборони Джордж Фернандес визначив Китай як найбільш серйозну загрозу Індії. Він заявив, що потенційна небезпека від Китаю є більшою, ніж від Пакистану. Пізніше, в 1998 році, прем'єр-міністр Індії Ваджпаї заявив, що його країна буде «підтримувати розгортання режиму стримування» [33].

Найбільш фундаментальні зміни в стратегії уряду Ваджпаї полягали в його переорієнтації від проблем із Пакистаном до відносин із Китаєм. У Китаї це повідомлення було отримано ясно і, незважаючи на стриману реакцію, Китай був стурбований. Незважаючи на те, що Китай мав більш розвинені ядерні сили, ядерний потенціал Індії здійснив значний вплив на національну безпеку Китаю. На Китай також значно вплинула історична детермінація Індії нарощувати свої ядерні сили. Китай вважає, що Індія провела ядерні дослідження у військових цілях і зберігає частини ядерної зброї, які в разі потреби можуть бути зібрані і використані як повноцінна ядерна зброя. Китай «прийняв політику активного розвитку і всеосяжного поліпшення» відносин, що можуть бути охарактеризовані як «взаємне порозуміння» [34].

Китай суттєво допоміг ядерному розвитку Пакистану, але ядерне протистояння між Пакистаном та Індією і розповсюдження ядерної зброї серед ісламських країн, не обов'язково є метою Китаю. Ісламські рухи за незалежність на північному заході Китаю загрожують його власній внутрішній стабільності, а можливий ядерний конфлікт між Пакистаном та Індією позначиться на прикордонних регіонах Китаю. Загальновідомо, що ядерним ракетам знадобиться всього-на-всього три хвилини, щоб долетіти зі стартових позицій поблизу кордону двох країн до їх столиць...

Оскільки Радянський Союз загруз у вторгненні в Афганістан, США і Китай стали більш активними в регіоні, забезпечуючи військовою технікою Пакистан. У даний час тісні зв'язки Китаю з Пакистаном, так само як і стратегічний союз між Індією і США, що, до речі, є кошмаром Пекіну, і надалі залишаються дратівливим чинником у китайсько-індійських відносинах.

Варто зазначити, що Китай стурбований небажанням Індії заявити про себе, як про де-факто ядерну країну. Індія вирішила не підписувати ДВЗЯВ, але питання індійської ядерної зброї все ж залишається відкритим [35]. Головне протиріччя полягає в тому, що Китай є визнаною ядерною державою, на відміну від Індії. Так Індія з певних причин відмовляється прийняти цю асиметрію по відношенню до КНР.

Таким чином, рівень розвитку ядерних сил у КНР та Індії є різним, а підходи до оцінки ролі ядерної зброї у світі і в національній політиці – схожі. Країни мінімально орієнтуються на ядерне стримування, а більше приділяють увагу розвитку передових, високотехнологічних нарощувань військової потужності, методів глобальної проекції сили.

Для Китаю і Індії ядерна зброя – не засіб ведення війни, а вимушений політичний атрибут. Ці держави можуть підключитись до повного скорочення, а згодом до повного знищення ядерної зброї. Доцільно також залучити Індію і Китай до переговорів щодо розширення зони дії Договору про РСМД. Однак, якщо Росія і США продовжуватимуть розглядати ядерну зброю як необхідний засіб забезпечення військової безпеки і розвивати власні ядерні сили, це не утримає Індію та Китай від подальшого розвитку власних ядерних сил.

2010 рік є особливим у відносинах країн, так як цього року держави відзначають 60-річчя встановлення дипломатичних відносин. У квітні 2010 року відбувся візит міністра закордонних справ Індії Соманаллі Малайя Крішні до КНР. Важливою ознакою стало встановлення прямої лінії між прем'єрами з метою запобігання непорозумінням і покращення взаємодії [36]. Тенденції дво- і багатосторонньої співпраці виявляються у: скоординованості; пріоритетності засад співробітництва; пошуку порозуміння щодо спірних кордонів; дипломатичної, економічної і стратегічної взаємодії; зацікавленості в розвитку мирних відносин із сусідами з метою швидкого економічного розвитку та ідеї консенсусу при співробітництві в рамках міжнародних організацій. Головні сфери індійсько-китайської співпраці:

- покращення відносин на тлі економічної взаємодії, співробітництва з міжнародних питань і зміцнення довіри щодо ініціатив (спільних військових навчань, дипломатичних обмінів);
- захист транзиту енергоресурсів і поставок сировини через Індійський океан;
- колективні зобов'язання для захисту Індійського океану від нетрадиційних загроз;
- необхідність розробки концепції MOOTW – «військові операції, окрім війни»;
- зміцнення економічної і політичної взаємозалежності в рамках багатосторонніх ініціатив (наприклад, БРІК, АСЕАН) [37].

Сьогодні зближення Індії та Китаю може посилились такими факторами, як мирним вирішенням суперечок, шляхом багатосторонніх переговорів;

вироблення спільної політики в Південній, Південно-Східній, Центральній і Західній Азії та в Індійському океані; посилення торгово-економічної взаємодії, що стане стабільною основою для подальшого політичного і безпекового співробітництва. Отже, суттєвого прориву в питанні кордону так і не намітилось. Сторони не йдуть на значні поступки, що можуть бути розцінені як ознака слабкості. Тому питання територіальної приналежності Аксай Чина в Ладакхі та Арунал-Прадеша, підтримка Індією Далай-лами, якого Китай уважає не духовним лідером Тибету, а лідером сепаратистів, будуть залишатись досить актуальними для двосторонніх відносин. У зв'язку з цим виникає потреба у виробленні механізму мирного врегулювання проблем і суперечок між Індією та Китаєм, який би був справедливим і взаємоприйнятним для обох держав.

Обидві держави зацікавлені в запобіганні конфліктних ситуацій та уникненні суперництва. Метою взаємодії Індії і Китаю є нормалізація відносин через зростаючу взаємозалежність та необхідність вирішувати розбіжні інтереси невійськовими засобами. Китай та Індія мають безліч проблем, але в них відсутнє головне – наявність реальної причини та зацікавленості в збройному конфлікті чи війні один з одним. З одного боку, між державами існує ряд територіальних суперечок; ці країни є геополітичними конкурентами, що динамічно розвиваються; швидкий розвиток викликає потребу в додаткових ресурсах та експансії на зовнішні ринки. Крім того, Індія і Китай є державами-сусідами, що підвищує вірогідність конфлікту. Однак, з іншого боку, військовий спосіб вирішення проблеми не є методом цих країн. Тим паче, у світлі загрози безпеці їх сусідам та безпосередньо ядерної загрози.

У кінці першого десятиріччя двадцять першого століття країни характеризують свої стосунки як відносини стратегічної взаємодії та партнерства в інтересах миру та процвітання. Поліпшення відносин співпраці і партнерства є цілком реальною перспективою для Індії і Китаю, але для успішного розвитку китайсько-індійських відносин необхідно вирішити спірні питання і суперечності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Astarita C. China and India: Rivals or Partners? An Analysis of the Background of the Interactions between the two Major Emerging Asian Powers / C. Astarita // *Transition Studies Review*. – 2007. – Vol. 14. – № 3. – P. 545–561.
2. Bajpaee C. China-India Relations: Regional Rivalry Takes the World Stage / C. Bajpaee // *China Security*. – 2010. – Vol. 6. – № 2. – P. 3–20.
3. Boquerat G. Sino-Indian relations in retrospect / G. Boquerat // *Strategic Studies*. – 2007. – Vol. 27. – № 2. – P. 18–37.
4. Brahma Ch. Sino-Indian Relations: Tibet Is The Key / Ch. Brahma // *China Rights Forum*. – 2007. – № 1. – P. 38–40.
5. Chaulia S. Sino-Indian Rivalry and Asian Stability [Електронний ресурс] / S. Chaulia // *The Globalist*. – 2009. – June 22. – Режим доступу : <http://www.theglobalist.com/getArticle.aspx?StoryId=7838&S=0>.
6. Chanlett-Avery E. Trends in the Security Architecture in Asia: Bilateral and Multilateral Ties Among the United States, Japan, Australia, and India / E. Chanlett-Avery, B. Vaughn // *CRS Report for Congress*. – 2008. – January 7. – 20 p.
7. Shambaugh D. China's new diplomacy in Asia / D. Shambaugh // *Foreign Service Journal*. – 2005. – May. – P. 30–38.
8. Garver J. W. The Security Dilemma in Sino-Indian Relations / J. W. Garver // *India Review*. – 2002. – Vol. 1. – № 4. – 38 p.
9. Hui Lynn G. China and India: Towards Greater Cooperation and Exchange / Hui Lynn G. // *China: An International Journal*. – 2006. – Vol. 4. – № 2. – P. 263–284.
10. Yuan J. The Dragon and the Elephant: Chinese-Indian Relations in the 21st Century / J. Yuan // *Washington Quarterly*. – 2007. – Vol. 30. – № 3. – P. 131–144.
11. Mohan Malik J. India-China Relations / J. Mohan Malik // *Berkshire Encyclopedia of China*. – New York, 2009. – Vol. 5. – P. 1143–1150.
12. Tarique N. Sino-Indian Rivalry for Pan-Asian Leadership / N. Tarique // *China Brief*. – 2006. – Vol. 6. – № 4. – P. 40–53.
13. Prakash A. A Moment for India. Shangri-La Dialogue 2009 offered both choice and opportunity / A. Prakash // *Force Magazine*. – 2009. – July. – P. 20–26.
14. Raja Mohan C. Coming to Terms with a Nuclearizing Asia: Restoring and Reorienting the Non-Proliferation Regime / C. Raja Mohan // *CSCAP Regional Security Outlook*. – Vancouver, 2007. – P. 19–29.

15. Scott D. Sino-Indian Security Predicaments for the Twenty-First Century / D. Scott // *Asian Security*. – 2008. – Vol. 4. – № 3. – P. 251–273.
16. Гримська М. І. Зовнішня політика Китайської Народної Республіки: традиційні надбання й виклики / М. І. Гримська // Актуальні проблеми міжнародних відносин. 36. наук. праць. – К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин, 2008. – Вип. 76 (4.2). – С. 48–56.
17. Кобзаренко А. М. Кашмірська проблема у другій половині 90-их років XX століття / А. М. Кобзаренко // Актуальні проблеми міжнародних відносин : зб. наук. праць. – К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин, 2001. – Вип. 29 (Ч. I). – С. 137–142.
18. Марцун Є. В. Китайський фактор. XXI століття: відновлення біполярності чи виклик Пекіна і відповідь Вашингтона? / Є. В. Марцун // Політика і час. – 2003. – № 10. – С. 59–68.
19. Марцун Є. В. Шлях завдовжки в п'ять тисячоліть. Індія: проблеми на шляху до регіонального та глобального лідерства / Є. В. Марцун // Зовнішні справи. – 2008. – № 6. – С. 39–42.
20. Таран В. М. Безпековий вимір індійсько-китайських відносин / В. М. Таран // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин, 2007. – Вип. 67 (Ч. I). – С. 141–148.
21. Шаумян Т. Л. Індія в сучасному світі [Електронний ресурс] / Т. Л. Шаумян // Новое восточное обозрение. – 2010. – 3 апреля. – Режим доступа : <http://journal-neo.com/?q=node/394>.
22. Кобзаренко А. М. Вказ. праця. – С. 139.
23. Garver J. W. Op. cit. – P. 15.
24. Ibid. – P. 17.
25. Brahma Ch. Op. cit. – P. 39.
26. Hui Lynn G. Op. cit. – P. 272.
27. Astarita C. Op. cit. – P. 551.
28. Таран В. М. Вказ. праця. – С. 145.
29. Марцун Є. В. Шлях завдовжки в п'ять тисячоліть. – С. 40.
30. Shambaugh D. Op. cit. – P. 37.
31. Raja Mohan C. Op. cit. – P. 24.
32. Boquerat G. Op. cit. – P. 30.
33. Yuan J. Op. cit. – P. 141.
34. Scott D. Op. cit. – P. 258.
35. Tarique N. Op. cit. – P. 43.
36. Bajraee C. Op/ cit. – P. 5.
37. Ibid. – P. 11.

Рецензенти: д.політ.н. О. В. Шевчук;
д.і.н., професор Й. М. Шкляж.

© Савчак Н. Г., 2011

Надійшла до редколегії 02.12.2010 р.